

MAREK HAŁABURDA* – KRAKÓW

BILANS STRAT DIECEZJI PIŃSKIEJ W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ – PRÓBA PODSUMOWANIA

THE BALANCE OF LOSSES OF THE DIOCESE OF PIŃSK DURING WORLD WAR II – AN ATTEMPTED SUMMARY

Abstract

The warfare of World War II and the German and Soviet occupation took a heavy toll on the Catholic Church, including both the personal and material dimensions. A particular loss was incurred by (arch)dioceses located in the former Eastern Borderlands of the Second Polish Republic. For borderland church administration units, the end of the war did not mean a return to normal, but rather a next stage of the struggle for survival in the new political realities. The Diocese of Pińsk was also in such a situation. The outbreak of World War II and the entry of the Red Army into the bishopric's capital marked the de facto liquidation of its structures. As a result of Nazi and Soviet repression, clergy cadres were reduced by 30%. Many temples were damaged from shells and bombs. The archival collection and the seminary library were partially destroyed or dispersed. After the war ended, the diocese was divided into two parts. The larger one was annexed within the borders of the Byelorussian SSR. The small part that remained within the borders of the Polish People's Republic was administered by an apostolic administrator residing in Drohiczyn on the Bug River. This article aims to showcase the situation of the Diocese of Pińsk after the end of World War II, in a form of a balance sheet of losses suffered in 1939–1945.

Keywords: the Diocese of Pińsk; German occupation; Pińsk; Soviet occupation; World War II; war losses

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Marek Hałaburda – dr hab. historii, adiunkt, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

e-mail: marek.halaburda@ignatianum.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3801-9378>

Streszczenie

Działania wojenne oraz okupacja niemiecka i sowiecka przyniosły Kościołowi katolickiemu ogromne straty. Dotyczy to zarówno wymiaru osobowego, jak i materialnego. Szczególną ofiarę poniosły (archi)diecezje położone na dawnych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. Dla kresowych jednostek administracji kościelnej koniec wojny nie oznaczał powrotu do normalności. Rozpoczął kolejny etap walki o przetrwanie w nowych realiach politycznych. W takiej sytuacji znalazła się także diecezja pińska. Wybuch II wojny światowej i wkroczenie Armii Czerwonej do stolicy biskupstwa oznaczały faktyczną likwidację jej struktur. W wyniku represji hitlerowskich i sowieckich kadry duchowieństwa zmniejszyły się o 30%. Od pocisków i bomb uszkodzonych zostało wiele świątyń. Częściowemu zniszczeniu lub rozproszaniu uległy zbiory archiwalne i biblioteka seminaryjna. Po zakończeniu wojny nastąpił podział diecezji na dwie części. Większa znalazła się w granicach Białoruskiej SRR. Pozostałym w granicach PRL skrawkiem zarządzał administrator apostolski rezydujący w Drohiczynie nad Bugiem. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie sytuacji diecezji pińskiej po zakończeniu II wojny światowej, rozumianej jako bilans strat poniesionych w latach 1939-1945.

Słowa kluczowe: diecezja pińska; okupacja niemiecka; Pińsk; okupacja sowiecka; II wojna światowa; straty wojenne

Diecezja pińska została powołana do istnienia bullą papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae Unitas* z 28 października 1925 roku jako sufragania metropolii wileńskiej¹. Utworzona została z części terytorium diecezji wileńskiej oraz części diecezji mińskiej, pozostałej w granicach międzywojennej Polski. Rozciągała się na obszarze trzech przedwojennych województw: poleskiego, nowogródzkiego i białostockiego. Obejmowała obszar 50 424 km², zamieszkały przez ludność zróżnicowaną etnicznie i religijnie (Białorusini, Polacy, Ukraińcy, Żydzi, Rosjanie)².

W 1939 roku diecezja liczyła 133 parafie obrządku łacińskiego i 11 parafii obrządku słowiańsko-bizantyjskiego, zorganizowanych w 19 dekanatach. Dodatkowo na ich terenie funkcjonowało 28 rektoratów i kościołów filialnych oraz 136 kaplic i oratoriów. W budowie znajdowało się 7 kościołów i 3 kaplice. W diecezji pracowało 204 księży diecezjalnych obrządku łacińskiego i 11 kapłanów obrządku słowiańsko-bizantyjskiego. Na terenie diecezji przebywało 31 księży zakonnych i 4 zakonników obrządku słowiańsko-bizantyjskiego. W zgromadzeniach żeńskich było 261 sióstr obrządku łacińskiego i 16 obrządku słowiańsko-bizantyjskiego. W seminarium duchownym w Pińsku studiowało 29 alumnów. W Niższym Seminarium Duchownym w Drohiczynie nad Bugiem na wszystkich kursach nauki pobierało

¹ Autor składa serdeczne podziękowania ks. dr. Zenonowi Czumajowi, dyrektorowi Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie, za życzliwą pomoc i merytoryczne uwagi w trakcie przygotowywania artykułu.

² *Kościół katolicki w Polsce 1918-1991. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 107; M. Hałaburda, *Diecezja pińska (1925-1939). Rys historyczny*, „Textus et Studia”, 2 (2017) s. 98.

161 uczniów. Statystyki diecezjalne wykazywały na tym terenie 313 713 wiernych obrządku łacińskiego i 5890 obrządku słowiańsko-bizantyjskiego³.

Wraz z wybuchem II wojny światowej Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej znalazły się w obliczu tragicznych wydarzeń. Chociaż niemieckie bombardowania nie dotknęły bezpośrednio stolicy diecezji, to jednak spowodowały znaczne straty materialne oraz dużą liczbę ofiar wśród ludności w zachodniej części diecezji. Dotyczyło to przede wszystkim Brześcia nad Bugiem, Baranowicz, Bielska Podlaskiego i Drohiczyzna⁴.

Sytuacja uległa dramatycznej zmianie po 17 września 1939 roku. Wkroczenie wojsk sowieckich do Polski sprawiło, że terytorium diecezji stało się areną dramatycznych wydarzeń, a sama diecezja znalazła się w niezwykle trudnym położeniu. Z jednej strony nacierały wojska hitlerowskie, z drugiej wojska radzieckie. W Brześciu nad Bugiem, będącym jednym z najważniejszych ośrodków diecezji pińskiej, rozegrała się dramatyczna obrona twierdzy brzeskiej. W dniach 14-17 września wojska polskie odpierały ataki niemieckiego 19. Korpusu Pancernego. W dniach 18-26 września 82. pułk piechoty początkowo odpierał ataki oddziałów niemieckich, a od 22 września oddziałów sowieckich⁵. To w Brześciu nad Bugiem odbyła się parada zwycięstwa oddziałów Wehrmachtu i Armii Czerwonej (23 września 1945) przed Heinzem Guderianem i Siemionem Kriwoszeinem. Defilada stanowiła element przekazania Brześcia, zdobytego wcześniej przez Wehrmacht, Armii Czerwonej, zgodnie z ustaleniami paktu Ribbentrop-Mołotow⁶.

Po zajęciu Pińska przez Sowietów (20 września 1939) rozpoczęły się represje ze strony władz radzieckich. Zamknięto i przejęto na potrzeby wojskowe gmach Wyższego Seminarium Duchownego. Podobny los spotkał zabudowania kurii biskupiej. Wówczas rozproszonemu uległy zbiory biblioteki seminaryjnej. W tym czasie w bibliotece seminaryjnej zgromadzonych był 800 tomów starodruków. Cały zbiór liczył ok. 40 000 woluminów. Częściowo został on spalony przez żołnierzy, a częściowo wywieziony w głąb ZSRS. W dużej części bezpowrotnie utracone zostały zbiory archiwum diecezjalnego⁷.

Ordynariusz diecezji bp Kazimierz Bukraba, ciężko chory (serce, załamanie nerwowe), znajdując się w stanie zagrażającym życiu, za zgodą władz sowieckich został przewieziony na kurację do szpitala uniwersyteckiego we Lwowie. Po leczeniu przeniósł się do Warszawy, skąd po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej chciał przedostać się na teren swojej diecezji. Mimo jeszcze kilku prób podejmowanych w późniejszym okresie nigdy to jednak nie nastąpiło. W końcu trafił do Łodzi. Zamieszkał w domu Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego. Tam też zmarł 7 maja 1946 roku i został pochowany w miejscowej

³ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w R. P. 1939*, Pińsk 1939, s. 28-37, 205-206.

⁴ E. Borowski, *Martyrologia duchowieństwa diecezji pińskiej w latach 1939-1945*, w: *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, Łódź 1992, s. 98.

⁵ J. Sroka, *Brześć nad Bugiem. Dzieje miasta i twierdzy*, Biała Podlaska 1997, s. 181-211.

⁶ Tenże, *Obrońcy Twierdzy Brzeskiej we wrześniu 1939*, Biała Podlaska 1992, s. 16-17.

⁷ Borowski, *Martyrologia duchowieństwa*, s. 98; A. Petrani, *Biblioteka seminarium duchownego w Pińsku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 32 (1976) s. 281.

katedrze. W 1967 roku jego szczątki przeniesiono do prokatedry w Drohiczynie⁸. W stolicy diecezji jeszcze przez jakiś czas pozostał biskup sufragan Karol Niemira. Jednak i on, uprzedzony o niebezpieczeństwie aresztowania przez NKWD, zdołał przedostać się na teren Generalnego Gubernatorstwa⁹. W imieniu biskupa rządu w diecezji sprawował wikariusz generalny ks. Witold Iwicki, zastrzelony przez hitlerowców pod koniec stycznia 1943 roku¹⁰.

Po okresie okupacji sowieckiej (1939-1941) terytorium diecezji znalazło się pod okupacją hitlerowską. Klęska wojsk niemieckich pod Stalingradem i Kurskiem odmieniła losy wojny, a wraz z tym zmieniła się sytuacja diecezji, której terytorium w latach 1944-1945 ponownie znalazło się pod okupacją sowiecką. Prześladowania i terror stosowane przez niemieckiego i sowieckiego okupanta, ciężkie walki, wycofywanie się wojsk niemieckich przyniosły ogromne zniszczenia w postaci spalonych miast, wsi, kościołów i oraz wielkie straty wśród ludności. Odbudowane z wielkim trudem w okresie międzywojennym, życie religijne diecezji, pod rządami biskupów Zygmunta Łozińskiego i Kazimierza Bukraby, legło w gruzach.

Nie mniej tragiczne okazały się straty wśród duchowieństwa. W sumie diecezja utraciła ok. 30% kadr duszpasterskich w porównaniu do stanu sprzed wojny (nie licząc zakonników i zakonnic). Hitlerowcy zamordowali 54 kapłanów. Z rąk sowieckich zginęło 11 księży. Jeśli do tego dodamy więzionych i deportowanych do obozów niemieckich i łagrów sowieckich, okazuje się, że prawie połowa duchowieństwa diecezji pińskiej doświadczyła represji ze strony obydwu okupantów. Poza tym wszyscy księża, którzy nie wyjechali w ramach repatriacji do Polski, przeszli przez długie i ciężkie śledztwa. Następnie trafiali do więzień i obozów pracy. Ostatni z nich poniósł męczeńską śmierć w Workucie w 1953 roku. Z obozów sowieckich księża pińscy wracali jeszcze w latach 1958 i 1960¹¹.

Granice Polski wytyczone w Jałcie i Poczdamie podzieliły diecezję pińską na dwie części. Zachodnia, o powierzchni ok. 4500 km² pozostała w granicach PRL, a pozostałe terytorium diecezji, ok. 45 900 km², włączono do ZSRS, w ramach BSRR. Stalinowska polityka narodowościowa i kościelna spowodowała szybki spadek liczby duchownych i wiernych na tym obszarze. W latach 1945-1947 diecezję opuściła duża część duchowieństwa i wiernych (m.in. wskutek repatriacji). W tym czasie na obszarze diecezji czynne pozostawały jedynie 42 kościoły. Wiernych

⁸ *Wspomnienia o księdzu Kazimierzu Bukrabie biskupie pińskim (1885-1946)*, oprac. M. Hałaburda, Kraków 2013, s. 30; A. Petrani, *Ks. Kazimierz Bukraba biskup ordynariusz piński (1885-1946)*, „Nasza Przyszłość”, 37 (1972) s. 231.

⁹ M. Hałaburda, *Niemira (Karol)*, w: *Dictionnaire d'histoire et de géographie Ecclésiastiques*, (2024) vol. 33, kol. 1436-1438.

¹⁰ Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie (dalej: ADD), IV/Ps/1, *Dane o Księżach pomordowanych w naszej diecezji w czasie okupacji 1939-1944* (nlb.).

¹¹ ADD, IV/Ps/3, Wykaz imienny zamordowanych księży diecezji pińskiej w latach 1939-1944 i zmarłych w latach 1939-1953 (nlb.); Borowski, *Martyrologia duchowieństwa*, s. 112; *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, t. 4, red. W. Jacewicz, J. Woś, Warszawa 1978, s. 271-282; *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Zaginieni w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Warszawa 1989, s. 122, 172, 245.

zaś we wszystkich parafiach było 51 000¹². Przed wybuchem wojny w pracę duszpasterską na tym terenie zaangażowanych było ok. 180 księży. W wyniku aresztowań w latach 1944-1953 pozostało ich zaledwie kilku¹³. Wikariuszem dla części diecezji, która znalazła się w ZSRS, był dotychczasowy proboszcz katedry pińskiej ks. Jan Wasilewski. W sierpniu 1945 roku został on aresztowany i po dwuletnim śledztwie skazany na 10 lat wolnej zsyłki na Syberię. Deportowany do Kozaczyńska nad Jenisejem w Krasnojarskim Kraju, umarł po niespełna roku, z 9 na 10 marca 1948 roku¹⁴. Po nim wikariuszem generalnym w latach 1948-1949 był ks. Wacław Piątkowski, który ze względu na stan zdrowia i podeszły wiek złożył rezygnację¹⁵. Kontakt między „polską” a „białoruską” częścią diecezji był prawie niemożliwy. Chociaż *de facto* w latach 60. i 70. XX wieku dekanaty, które znajdowały się na terenie obwodu brzeskiego, podlegały kanonicznie polskiej władzy administracyjnej i kościelnej – diecezji w Drohiczynie nad Bugiem.

Sytuacja religijna w ZSRS, naznaczona silną i systematyczną ateizacją, związaną z prześladowaniem wierzących, niszczeniem obiektów sakralnych i konfiskatą mienia religijnego, spowodowała, że oszacowanie strat wojennych staje się niemożliwe. Trudno podejmować się tego rodzaju zadania, skoro nastąpiła faktyczna likwidacja struktur diecezji, a życie liturgiczne i sakramentalne na jej obszarze po zakończeniu wojny niemal całkowicie zamarło.

Inaczej przedstawiały się realia w zachodniej części, pozostałej w Polsce, zacieśnionej do powiatu bielskiego. Tutaj życie religijne i praca duszpasterska rozwijały się w miarę normalnie. Kurię początkowo zorganizowano w Bielsku Podlaskim, skąd w 1950 roku została przeniesiona do Drohiczyna. Skrawkiem diecezji pińskiej pozostającej w granicach PRL zarządzał administrator apostolski. Ze względu na trudną sytuację polityczną administratorzy apostolscy unikali nazwy „diecezja pińska” i zamiast niej używali określenia „diecezja w Drohiczynie nad Bugiem”. Funkcje administratorów pełnili kolejno ks. Michał Krzywicki (1950-1967) i ks. Władysław Jędruszek (1967-1991), który następnie został pierwszym biskupem drohiczynskim. W 1946 roku diecezja podzielona była na 4 dekanaty: Bielsk, Brańsk, Ciechanowiec, Drohiczyn. Na ich obszarze znajdowały się 33 parafie. Łącznie w diecezji, oprócz bp. Karola Niemiry i wikariusza generalnego Henryka Humnickiego, pracowało 50 księży¹⁶. Przed 1950 rokiem z dekanatów Drohiczyn (5 parafii) i Bielsk (1 parafia) wydzielony został piąty dekanat – Milejczyce. Wówczas w obrębie 5 dekanatów: Bielsk, Brańsk, Ciechanowiec, Drohiczyn, Milejczyce funkcjonowały 34 parafie i 5 rektoratów. W pracę duszpasterską

¹² A. Dudik, W. Rosowski, *Pińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 614.

¹³ Borowski, *Martyrologia duchowieństwa*, s. 101; R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991*, Lublin 2010, s. 379.

¹⁴ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003, s. 623.

¹⁵ ADD, IV/Ps/168, Teczki personalne zmarłych księży z diecezji pińskiej i drohiczynskiej. Ks. Wacław Piątkowski [tabela służbowa].

¹⁶ ADD, IV/Pa/6, Wykaz duchowieństwa na terytorium pozostałym po Diecezji Pińskiej. Stan faktyczny z dn. 10 I 1946 (nlb.).

zaangażowanych było 45 duchownych. Cały zaś wspomniany obszar zamieszkiwało 85 253 wiernych¹⁷.

Dodatkowym utrudnieniem dla władz diecezji przy trudnej sytuacji kadrowej było rozproszenie duchowieństwa. Duża część księży znalazła zatrudnienie poza granicami diecezji, pozostając z ludnością, z którą zostali repatriowani na tzw. Ziemie Odzyskane. Niektórzy pozostali za granicą, wybierając pracę duszpasterską wśród Polonii (tabela 1). Tylko nieliczni z nich podejmowali decyzję o powrocie do macierzystej diecezji.

Tabela 1. Księża diecezji pińskiej pracujący poza granicami diecezji (1949/1950)

Lp.	Miejsce zatrudnienia	Liczba
1	Archidiecezja gnieźnieńska	2
2	Archidiecezja krakowska	3
3	Archidiecezja poznańska	7
4	Archidiecezja wileńska	4
5	Diecezja chełmińska	1
6	Diecezja częstochowska	9
7	Diecezja gdańska	4
8	Diecezja katowicka	1
9	Diecezja lubelska	1
10	Diecezja łódzka	4
11	Diecezja płocka	2
12	Diecezja podlaska	7
13	Diecezja warmińska	5
14	Diecezja włocławska	7
15	Administracja Apostolska Dolnego Śląska	9
16	Administracja Apostolska Kamieńska, Lubuska i Prałatura Pilska	9
17	Administracja Apostolska Śląska Opolskiego	1
18	Poza granicami państwa polskiego/ZSRS	7/19

Źródło: ADD, IV/Ps/7, Korespondencja, dotycząca „Pińszczyzny” i losu księży pracujących tam przed wojną 1946-1949 (nlb.); ADD, IV/Ps/10, Wykazy księży Diecezji Pińskiej przebywających w 1949 r. w innych diecezjach (nlb.); ADD, IV/Ps/11, Adresy księży Diecezji Pińskiej przebywających w innych diecezjach (nlb.); *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji w Drohiczynie nad Bugiem w R.P. 1950*, Drohiczyń nad Bugiem 1950, s. 27-40

Łącznie poza diecezją przebywało 138 kapłanów. Spośród nich 112 znalazło zatrudnienie w (archi)diecezjach działających na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Za granicą państwa polskiego przebywało 26 kapłanów, z czego 19 pozostało w ZSRS, pracując wśród wiernych na Polesiu. W późniejszym okresie niektórzy z dawnych księży pińskich decydowali się na powrót do diecezji pińskiej w granicach PRL. Zdecydowana jednak większość pozostała w nowym miejscu

¹⁷ ADD, Spis kościołów i duchowieństwa [...] 1950, s. 17-26.

zatrudnienia. Spis kościołów i duchowieństwa diecezji w Drohiczynie nad Bugiem przygotowany na 1958 rok wymienia 63 księży przebywających nadal poza granicami diecezji. W Polsce pracowało ich 52, poza granicami kraju 7. Miejsca przebywania 4 księży władze diecezji nie były w stanie ustalić¹⁸.

Tuż po zakończeniu wojny w większości polskich diecezji rozpoczęła się akcja szacowania szkód wojennych wyrządzonych Kościołowi w Polsce przez niemieckiego okupanta w latach 1939-1945. W tym celu, za pośrednictwem księży dziekanów, do proboszczów polskich parafii trafił 15 czerwca 1945 roku specjalnie przygotowany kwestionariusz wraz ze wskazówkami jego uzupełnienia. Miał on zostać wypełniony przez proboszczów, własnoręcznie przez nich podpisany, ostemplowany pieczęcią parafialną i odesłany do księży dziekanów w terminie najpóźniej do 15 lipca tego roku. Dziekani zaś mieli dostarczyć zebrane dokumenty do właściwych kurii biskupich. Kwestionariusz zawierał odpowiedzi na następujące pytania:

I. Księża:

1. księży zarządzający parafią w latach 1939-1945;
2. liczba księży pomagających w duszpasterstwie parafialnym;
3. księży z innych diecezji przebywający na terenie parafii;
4. wykaz księży zmarłych, którzy przebywali na terenie parafii w latach 1939-1945;
5. wykaz księży zmuszonych do opuszczenia parafii w latach 1939-1945;
6. księży poszkodowani na zdrowiu.

II. Wierni:

- 1-3. stan liczbowy;
4. liczba uwięzionych;
5. wyjechali na przymusowe roboty;
6. wyjechali do Niemiec dobrowolnie;
7. ewakuowani przymusowo.

III. Świątynie:

1. uszkodzenia;
2. profanacja;
3. remont.

IV. Cmentarz:

1. czy był bombardowany;
2. czy w obrębie cmentarza lub koło niego toczyły się walki;
3. zniszczenia.

V. Środku kultu:

1. szaty i naczynia kościelne;
2. dzwony.

VI. Budynki parafialne.

VII. Praca duszpasterska.

VIII. Działalność charytatywna.

¹⁸ *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji w Drohiczynie nad Bugiem w R.P. 1958*, Drohiczyn nad Bugiem 1958, s. 31-34.

IX. Udział księży w niektórych organizacjach charytatywnych.

X. Majątek kościelny¹⁹.

W diecezji w Drohiczynie nad Bugiem działania tego typu rozpoczęto trzy lata później. Opóźnienie należy tłumaczyć okresem przejściowym, w którym znalazły się władze diecezji. Wypełnione przez proboszczów kwestionariusze trafiły do bielskiej kurii w 1948 roku. Spośród 34 istniejących wówczas parafii z obowiązku wywiązała się prawie połowa proboszczów (nadesłano 16 kwestionariuszy). Przynajmniej tyle kwestionariuszy zachowało się w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie. Trzeba tutaj podkreślić, że informacje w nich zawarte nie są jednorodne. Sposób wypełnienia zależał mniej od załączonych wskazówek, a bardziej od uznania wypełniającego proboszcza. Straty wojenne w diecezji w Drohiczynie nad Bugiem w świetle kwestionariusza z 1948 roku ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Straty wojenne diecezji pińskiej w świetle danych ankietowych w 1948 roku

Lp.	Kategoria	Rodzaj uszczerbku/szkody	Liczba odnotowanych przypadków
I	Księża	Zmuszeni do opuszczenia parafii	7
		Poszkodowani na zdrowiu	1
II	Wierni	Zabici wskutek działań wojennych	109
		Zamordowani przez Niemców	141
		Zabici w partyzantce	42
		Uwięzieni	81
		W tym wywiezieni do obozów koncentracyjnych	43
		Wywiezieni na przymusowe roboty	1320
		Wyjechali do Niemiec dobrowolnie	7
		Ewakuowani przymusowo	601
III	Świątynie	Uszkodzenia	14
		Profanacja	1
IV	Cmentarz	Bombardowania	1
		Walki	–
		Zniszczenia	4
V	Środki kultu 1. Szaty i naczynia kościelne	Zniszczone	9
	2. Dzwony	Zniszczone wskutek działań wojennych	5
		Wywiezione przez Niemców	6

¹⁹ ADD, Zespół Akt Kurialnych Parafii Diecezji Pińskiej – D (dalej: ZAKPDP – D), Administratura Apostolska w Drohiczynie (dalej: AAD), [Kwestionariusz strat wojennych, 1945] (nlb.).

VI	Budynki	Plebania	4
		Wikarówka	–
		Dom katolicki	5
VII	Praca duszpasterska	Archiwum parafialne	9
		Biblioteka	2
VIII	Działalność charytatywna organizacji kościelnych	Caritas (czynne/nieczynne)	–
		Stowarzyszenie św. Wincentego a Paulo (czynne/nieczynne)	–
IX	Udział księży w niekościelnych organizacjach charytatywnych	Czerwony Krzyż	–
		Rada Główna Opiekuńcza	–
X	Majątek kościelny	Konfiskata majątku bez odszkodowania	13

Źródło: ADD, ZAKPDP – D, AAD, Akta parafii (1945-1991): Boćki, Ciechanowice, Dziadkowice, Granne, Hajnówka, Kleszczele, Kłopoty, Milejczyce, Miłkowice, Narew, Osmola, Perlejewo, Pobikry, Siemiatycze, Śledzianów, Wyszki (nlb.)

Trudno na podstawie fragmentarycznych danych wyciągać całościowe wnioski. Tym bardziej że ze zrozumiałych powodów nie uwzględniono strat zadanych przez drugiego okupanta, czyli wojska radzieckie. Chociaż z drugiej strony, biorąc pod uwagę niewielki obszar, którego dotyczyły, a więc część diecezji zamkniętej w granicach powiatu bielskiego, straty uznać można za całkiem poważne. Większość obiektów sakralnych uległa uszkodzeniu. Dotyczyło to 14 kościołów. Dodatkowo jeden z nich został sprofanowany. Zniszczeniu uległa część budynków parafialnych i gospodarczych (9 przypadków). Wszystkie parafie, które przed wojną posiadały majątki ziemskie, zostały ich pozbawione w wyniku konfiskaty dóbr (13 przypadków). W wielu parafiach przepadły tzw. środki kultu (wyposażenie, bielizna, szaty kościelne) (9 przypadków) oraz dzwony (zniszczone podczas działań wojennych – 5, wywiezione w głąb Rzeszy – 6). Wojna nie oszczędziła także miejsc pochówków. Jeden z cmentarzy został częściowo zniszczony podczas bombardowania, cztery kolejne ucierpiały w efekcie działań wojennych. Duże zniszczenia notujemy w zasobach archiwów i bibliotek parafialnych. Dokumenty i książki w nich przechowywane w większości padły łupem władz sowieckich. Część z nich uległa zniszczeniu podczas działań wojennych. Pięć parafii zostało zupełnie pozbawionych archiwaliów. Szczególnie dotkliwe okazały się straty osobowe wśród wiernych. W efekcie działań wojennych i okupacji życie straciły 292 osoby. Uwięzione zostały 124. Z tej liczby 43 osoby zostały wywiezione do obozów koncentracyjnych. Na przymusowe roboty do Niemiec wywieziono 1320 osób, a przymusowej ewakuacji doświadczyło 601 osób. Opisywane straty wynikały z jednej strony z działań wojennych, z drugiej zaś z rabunkowej polityki okupantów. W niektórych przypadkach proboszczowie próbowali oszacować ich wartość materialną.

Niestety, wśród kwot podawanych w przedwojennej walucie (stan na 1 sierpnia 1939 r.) za poniesione straty, zgodnie zresztą ze wskazaniem zawartymi w kwestionariuszu, występują znaczne rozbieżności i dość duża uznaniowość. Trudno w tej sytuacji precyzyjnie ustalić skalę poniesionych kosztów z tytułu zniszczeń wojennych.

W pewnym stopniu uzupełnienie informacji zawartych w kwestionariuszach stanowią dane zawarte w „Formularzu kosztów na roboty remontowe i budowę zburzonych przez działania wojenne lub budowę nowych kościołów i zakładów katolickich w diecezji pińskiej na rok 1948”. W drohiczyńskim archiwum diecezjalnym zachowało się 6 tego rodzaju dokumentów. Dotyczą kościołów i kolegium w Drohiczynie – 4, Grodzisku – 1 i Łubinie Kościelnym – 1. Dla naszych rozważań szczególnie przydatne okazały się punkty 6, 7 i 8 tego formularza. Znalazły się tu następujące informacje: stan świątyń i budynków parafialnych w 1939 roku (punkt 6), stan w 1944 roku, po zakończeniu działań wojennych (punkt 7), stan obecny (punkt 8). Wszystkie obiekty sakralne (5 kościołów i drohiczyńskie kolegium) w 1939 roku, przed wybuchem wojny, były w bardzo dobrym lub dobrym stanie. Wszystkie zaś po zakończeniu działań wojennych w 1944 roku znajdowały się w opłakanym stanie. W 1948 roku udało się je w dużym stopniu wyremontować lub zabezpieczyć przed dalszą dewastacją²⁰.

W odniesieniu do zniszczeń kościołów należy zaznaczyć, że najpoważniejsze uszkodzenia wystąpiły głównie w świątyniach położonych w pasie nadbużańskim, przede wszystkim w czasie okupacji sowieckiej. Kościół farny (obecnie katedra) został przez Sowietów zamieniony na skład różnych sprzętów (w powszechnym obiegu podawana jest informacja, że na stajnię dla koni, co jednak nie jest prawdą). Ocalała większość paramentów liturgicznych i argentiów, chrzcielnica i płaskorzeźba zdobiąca tabernakulum. Całkowitemu zniszczeniu uległa bogato zdobiona ambona. Z 9 ołtarzy istniejących w 1939 roku wszystkie zostały porabane i użyte jako opał przez żołnierzy sowieckich w okresie od maja 1940 do czerwca 1941 roku. Dalsze zniszczenia spowodowało użytkowanie budowli przez wojska niemieckie w charakterze strzelnicy²¹.

W kościele Wniebowzięcia NMP (pofranciszkańskim) – zrujnowanym przez Rosjan podczas rozbiorów i przywróconym do stanu używalności w 1939 roku, chociaż sprawowanie kultu możliwe było tylko w kaplicy urządzonej w zakrystii – po zajęciu tych terenów we wrześniu 1939 roku wojsko sowieckie urządziło stajnię. Wewnątrz świątynia znów została całkowicie zdewastowana, a sklepienie w jednej z bocznych naw częściowo zniszczone. Podczas walk sowiecko-niemieckich 22 czerwca 1941 roku zostały zniszczone dach i zwieńczenie dzwonnicy, mniejszych uszkodzeń doznały także w niektórych miejscach mury. Stan budowli po

²⁰ ADD, ZAKPDP – D, AAD, Formularz kosztów na roboty remontowe i budowę zburzonych przez działania wojenne lub budowę nowych kościołów i zakładów katolickich w diecezji pińskiej na rok 1948. Parafie: Drohiczyn, Grodzisk, Łubin Kościelny (nlb.).

²¹ ADD, Zespół Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej Trójcy Przenajświętszej w Drohiczynie (dalej: ZArPDrh), III/I/18a, k. 17-19v.

opuszczeniu jej przez Sowietów był tak zły, że do kultu udało się ją przywrócić dopiero kilkanaście lat po zakończeniu wojny²².

Kościół tzw. panieński – chociaż zamknięty przez władze carskie i całkowicie pozbawiony wyposażenia – ocalał jako jedyny oryginalny obiekt z XVIII-wiecznego kompleksu klasztornego benedyktynek (sam klasztor Rosjanie rozebrali pod koniec XIX wieku; odbudowały go benedyktynki, przybyłe tutaj po II wojnie światowej z Nieświeża). Sprofanowany i zdewastowany przez Sowietów, nie doznał jednak większych uszkodzeń. Po wejściu wojsk niemieckich w czerwcu 1941 roku został zwrócony Kościołowi rzymskokatolickiemu. W ciągu kilkunastu dni udało się go na tyle odnowić, aby mógł służyć do 1945 roku jako siedziba parafii²³.

W Śledzianowie kościół został częściowo zniszczony 22 czerwca 1941 roku. Podczas ataku Niemiec na Związek Sowiecki ucierpiały jego dach i ściany. Remont świątyni, rozpoczęty jeszcze w czasie okupacji, zakończono dopiero w latach 50. XX stulecia²⁴.

W Mielniku były dwa kościoły – Przemienienia Pańskiego, zbudowany jako parafialny po wznowieniu, po wydaniu ukazu tolerancyjnego, skasowanej wcześniej przez Rosjan parafii rzymskokatolickiej, i Bożego Ciała, z XVI wieku, zamknięty po powstaniu styczniowym przez Rosjan z zamiarem zamienienia na cerkiew prawosławną. Poważnie uszkodzony podczas I wojny światowej, w takim stanie odzyskany przez katolików, częściowo odnowiony, ponownie został zrujnowany podczas II wojny światowej. W czasach PRL, aż do początku lat 90. XX wieku, nieprzychylnie katolikom lokalne władze na Białostocczyźnie nie pozwoliły na odbudowę świątyni, będącej jednym z zaledwie kilku obiektów późnogotyckich na Podlasiu. Zachowana znaczna część murów ma obecnie status trwałej ruiny²⁵.

W miejscowościach położonych dalej od Bugu najbardziej ucierpiały neogotyckie świątynie w Łubinie Kościelnym i Wyszkach. Były one zwieńczone strzelistymi wieżami, które wycofujące się w 1944 roku wojska niemieckie zniszczyły jako potencjalne punkty obserwacyjne dla przeciwnika²⁶.

Warto na koniec powrócić do danych ankietowych z 1948 roku i przyjrzeć się jeszcze jednemu z pytań zawartych w kwestionariuszu. Mianowicie chodzi o to, w jaki sposób wojna odbiła się na stanie moralnym parafii. Na tego rodzaju pytanie odpowiedzi udzieliło 15 proboszczów. Pustą rubrykę pozostawił tylko jeden rządcą parafii. Odpowiedzi trzeba uznać za bardzo lakoniczne. Tylko nieliczni respondenci pokusili się o szersze wyjaśnienia czy refleksje. W przeważającej części parafii

²² ADD, ZArPDrh, III/I/18a, k. 17v.

²³ Tamże.

²⁴ ADD, APŚ, XI/Mon/2, Ks. E. Borowski, *Zarys historii kościoła parafialnego w Śledzianowie*, Drohiczyn n. Bugiem 1976 [mps].

²⁵ ADD, M/21, W. Kotowski, *Historia parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w Mielniku nad Bugiem ze szczególnym uwzględnieniem lat 1950-1999*, Wrocław 2000, s. 40-42, 49 [mps].

²⁶ ADD, APW, III/1/21, Inwentarz parafii Wyszk, za rok 1947; ADD, M/20, W.K. Niemyjski, *Dzieje parafii rzymsko-katolickiej w Łubinie Kościelnym (1498-1945)*, Lublin 1996, s. 49 [mps]; D. Tworkowski, *Dzieje parafii pod wezwaniem świętego Andrzeja Apostoła w Wyszkach 1457-1945*, Lublin 1975 [mps, Archiwum Diecezjalne w Drohiczyźnie], s. 27-28.

diecezji pińskiej wojna odcisnęła wyraźnie negatywne piętno w tym aspekcie. Proboszczowie wskazywali na szerzące się pijaństwo, chęć życia cudzym kosztem, rozluźnienie obyczajów, demoralizację, brak posłuszeństwa. Dość niespodziewanie w jednej z parafii wojenna rzeczywistość wpłynęła na poprawę stanu moralnego. Odpowiedzi takiej udzielił proboszcz z Hajnówki²⁷.

Bilans wojennych strat materialnym diecezji pińskiej jest bardzo trudny do ustalenia. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że zadanie to w chwili obecnej jest niewykonalne. Brak przede wszystkim wyczerpującej dokumentacji. Sytuacja geopolityczna ukształtowana w powojennej rzeczywistości sprawiła, że przeprowadzenie jakichkolwiek działań inwentaryzacyjnych na przeważającym obszarze diecezji, który pozostał w granicach Białoruskiej SRR, nie było możliwe. Oszacowanie strat w polskiej części diecezji, ograniczonej do powiatu bielskiego, obejmowało jedynie szkody wojenne spowodowane przez okupantów niemieckich. W realiach politycznych PRL, ze zrozumiałych powodów, nie podejmowano działań ukazujących skalę zniszczeń dokonanych przez Armię Czerwoną. Potrzeba więc dalszych badań, monografii i opracowań poświęconych poszczególnym parafiom, które uzupełnią istniejący zasób wiedzy w tej materii.

Mimo wszystko, przedstawiona w niniejszym opracowaniu analiza pozwala stwierdzić, że diecezja pińska w latach 1939-1945 poniosła dotkliwe straty w wymiarze zarówno materialnym, jak i duchowym. Zniszczonych zostało wiele świątyń, budynków parafialnych i klasztorów, a duża część duchownych została aresztowana, deportowana lub zamordowana. Utrudnione zostało także życie religijne wiernych, które na długie lata zostało poddane represjom. W Polsce nazwa „diecezja pińska” została wymazana z oficjalnego obiegu. Administratorzy apostołscy rezydujący w Drohiczynie nad Bugiem zmuszeni byli używać nazwy „diecezja w Drohiczynie nad Bugiem”. W Związku Sowieckim prowadzona przez władze komunistyczne polityka zmierzała do systemowego niszczenia wszelkich przejawów wiary w Boga. Głównym celem represji stał się Kościół katolicki, jego instytucje duszpasterskie oraz duchowieństwo. Większość świątyń została zamknięta i przekształcona w obiekty świeckie. Wierni zostali bez kapłanów. Życie liturgiczne i sakramentalne zamarło prawie na ponad 50 lat. W części diecezji pozostałej w Polsce dopiero w 1991 roku utworzono diecezję drohiczyńską. W tym samym roku, po okresie ucisku i prześladowań wraz z odrodzeniem Kościoła katolickiego na Białorusi, odrodziła się diecezja pińska, będąca jedną z czterech diecezji obrządku łacińskiego w tym kraju i wchodząca w skład metropolii mińsko-mohylewskiej. Część diecezji znajdująca się na terytorium Ukrainy weszła w skład diecezji łuckiej. Część dawnych terenów diecezji znalazła się w granicach archidiecezji mińsko-mohylewskiej i diecezji grodzieńskiej.

²⁷ ADD, ZAKPDP – D, AAD, Akta parafii Hajnówka (1945-1991), [Kwestionariusz strat wojennych, 1948] (nlb.).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie (ADD)

sygn. APŚ, XI/Mon/2, Ks. E. Borowski, *Zarys historii kościoła parafialnego w Śledzianowie*, Drohiczyń nad Bugiem 1976.

sygn. APW, III/1/21, Inwentarz parafii Wyszki, za rok 1947.

sygn. M/20, Wiesław Krzysztof Niemyjski, *Dzieje parafii rzymsko-katolickiej w Łubinie Kościelnym (1498-1945)*, Lublin 1996, s. 49 [mps].

sygn. M/21, Wojciech Kotowski, *Historia parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w Mielniku nad Bugiem ze szczególnym uwzględnieniem lat 1950-1999*, Wrocław 2000.

Zespół Akt Kurialnych Parafii Diecezji Pińskiej – D, Administratura Apostolska w Drohiczynie

sygn. ZAKPDP – D, AAD, Akta parafii (1945-1991): Boćki, Ciechanowiec, Dziadkowice, Granne, Hajnówka, Kleszczele, Kłopoty, Milejczyce, Miłkowice, Narew, Osmola, Perlejewo, Pobikry, Siemiatycze, Śledzianów, Wyszki.

sygn. ZAKPDP – D, AAD, Akta parafii Hajnówka (1945-1991), [Kwestionariusz strat wojennych, 1948].

sygn. ZAKPDP – D, AAD, Formularz kosztów na roboty remontowe i budowę zburzonych przez działania wojenne lub budowę nowych kościołów i zakładów katolickich w diecezji pińskiej na rok 1948. Parafie: Drohiczyń, Grodzisk, Łubin Kościelny.

sygn. ZAKPDP – D, AAD, [Kwestionariusz strat wojennych, 1948].

Zespół Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej Trójcy Przenajświętszej w Drohiczynie

sygn. ZArPDrh, III/I/18a, Inwentarz parafialnego rzymsko-katolickiego kościoła w Drohiczynie n/Bugiem, dekanatu drohiczyńskiego, wojew. białostockiego, powiatu bielsko-podlaskiego, diecezji pińskiej, sporządzony dnia 30 grudnia 1938 roku przez księdza kan. Edwarda Juniewicza, proboszcza tegoż kościoła i dziekana drohiczyńskiego [z aneksem z dn. 5 kwietnia 1946 r.].

sygn. ZArPDrh, IV/Pa/6, Wykaz duchowieństwa na terytorium pozostałym po Diecezji Pińskiej. Stan faktyczny z dn. 10 I 1946.

sygn. ZArPDrh, IV/Ps/1, Dane o Księżach pomordowanych w naszej diecezji w czasie okupacji 1939-1944.

sygn. ZArPDrh, IV/Ps/3, Wykaz imienny zamordowanych księży diecezji pińskiej w latach 1939-1944 i zmarłych w latach 1939-1953.

sygn. ZArPDrh, IV/Ps/168, Teczki personalne zmarłych księży z diecezji pińskiej i drohiczyńskiej. Ks. Waław Piątkowski [tabela służbowa].

Źródła drukowane

Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w R. P. 1939, Pińsk 1939.

[*Spis kościołów i duchowieństwa diecezji pińskiej w R. P. 1950*], Drohiczyń nad Bugiem 1950.

Spis kościołów i duchowieństwa diecezji w Drohiczynie nad Bugiem w R.P. 1958, Drohiczyń nad Bugiem 1958.

Wspomnienia o księdzu Kazimierzu Bukrabie biskupie pińskim (1885-1946), oprac. M. Hałaburda, Kraków 2013.

Opracowania

- Borowski Eugeniusz, *Martyrologia duchowieństwa diecezji pińskiej w latach 1939-1945*, w: *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1992, s. 97-122.
- Dudik Aleksander, Rosowski Witalij, *Pińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 613-617.
- Dzwonkowski Roman, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003.
- Dzwonkowski Roman, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991*, Lublin 2010.
- Hałaburda Marek, *Diecezja pińska (1925-1939). Rys historyczny*, „Textus et Studia”, 2 (2017) s. 95-119.
- Hałaburda Marek, *Duchowieństwo diecezji pińskiej (1925-1939). Studium prozopograficzne*, Kraków 2019.
- Hałaburda Marek, *Niemira (Karol)*, w: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, (2024) vol. 33, kol. 1436-1438.
- Kościół katolicki w Polsce 1918-1991. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991.
- Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Zaginieni w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Warszawa 1989.
- Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, t. 4, red. W. Jacewicz, J. Woś, Warszawa 1978.
- Sroka Jerzy, *Brześć nad Bugiem. Dzieje miasta i twierdzy*, Biała Podlaska 1997.
- Sroka Jerzy, *Obrońcy Twierdzy Brzeskiej we wrześniu 1939*, Biała Podlaska 1992.
- Petrani Aleksy, *Biblioteka seminarium duchownego w Pińsku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 32 (1976) s. 278-281.
- Petrani Aleksy, *Ks. Kazimierz Bukraba biskup ordynariusz piński (1885-1946)*, „Nasza Przyszłość”, 37 (1972) s. 209-242.
- Tworkowski Dariusz, *Dzieje parafii pod wezwaniem świętego Andrzeja Apostoła w Wyszkach 1457-1945*, Lublin 1975 [mps, Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie].